

Inhoud

Kaarten 9

Inleiding 11

DEEL I – DE NATIE VOOR HET NATIONALISME 19

1 – Duitsland voor het eerst in beeld (ca. 1500) 21

2 – ‘Duitsland... als in een spiegel’ (ca. 1500-1580) 51

3 – De tranen van stoïcijnen (ca. 1580-1700) 80

DEEL II – DE COPERNICAANSE OMMEKEER 105

4 – Deling en patriottisme (ca. 1700-1770) 113

5 – Het oppervlak en het innerlijk (ca. 1700-1790) 143

6 – *De l’Allemagne* (ca. 1790-1815) 177

DEEL III – HET TIJDPERK VAN HET NATIONALISME 221

7 – Natie in ontwikkeling (ca. 1815-1850) 229

8 – Natievormen (ca. 1850-1870) 266

9 – Objectieve natie (ca. 1870-1914) 296

DEEL IV – HET NATIONALISTISCHE TIJDPERK 327

10 – Opoffering voor (ca. 1914-1933) 345

11 – Opoffering van (ca. 1933-1941) 377

12 – Doodsruimtes (ca. 1941-1945) 410

DEEL V – NA HET NATIONALISME 451

13 – Een levende opvatting van het vaderland (ca. 1945-1950) 458

14 – De aanwezigheid van compassie (ca. 1950-2000) 473

EPILOOG – De republiek der Duitsers aan het begin van
de tweeëntwintigste eeuw 511

Dankbetuigingen 527

Noten 533

Illustratieverantwoording 629

Register van personen 631

Kaarten

- De plaatsen waar Aeneus Silvio Piccolomini op zijn reizen verbleef en de steden die worden beschreven in zijn *Germania* van 1457-1458 26
- Maximiliaan I: verblijfplaatsen van de reizende keizer, 1486-1519 33
- Belangrijkste routes op de kaart van de wegen naar Rome van Erhard Etzlaub, 1500 73
- Steden die worden genoemd en beschreven in *Brevis Germaniae Descriptio* van Johannes Cochlaeus (1512) 48
- Steden in *Civitates Orbis Terrarum* van Georg Braun en Frans Hogenberg, 1572-1617 78
- Steden in *Topographia Germaniae* van Matthäus Merian 97
- Belangrijkste bestemmingen (behalve Rusland) van Jozef II van Oostenrijk 135
- Reis van Friedrich Nicolai door Duitsland in 1781 153
- De reizen van Wilhelm Heinrich Wackenroder en Ludwig Tieck in 1793 173
- Europa zoals in 1802 voorgesteld door Ernst Moritz Arndt 196
- De Republiek der Duitsers aan het begin van de tweeëntwintigste eeuw, van J.G. Fichte 201
- Duitsland na denkbeeldige overwinning van Oostenrijk in het conflict met Pruisen van 1866 290
- Monumenten voor keizer Wilhelm I in het Duitse rijk, 1870-1902 304
- Monumenten voor Bismarck in het Duitse keizerrijk, 1890-1917 307
- Plaatsen en gelegenheden waar de ‘reizende keizer’ het volk toesprak, 1900-1905 314
- Monumenten voor schrijvers, beeldend kunstenaars, musici en wetenschappers in het Duitse keizerrijk, 1820-1914 321
- Duitsland en het nieuwe Europa in het memorandum met oorlogsdoelen van Heinrich Class, 1914 359

Verbrande en vernielde synagogen in nazi-Duitsland, november 1938 393
Bloedbaden onder Polen, joden en 'gehandicapten', in 1939 aangericht
door etnisch Duitse milities 404
De getto's van bezet Polen, 1941 407
Een selectie van Duitse kampen voor Russische krijgsgevangenen, 1941-
1942 414
Plaatsen waar tussen juni en december 1941 grootschalige slachtpartijen
zijn aangericht onder de joodse bevolking – een incomplete kaart 432
Concentratiekampen, getto's, massa-executieplaatsen: een incomplete
kaart, 1941-1945 448

Inleiding

Dit boek gaat over de Duitse natie en het Duitse nationalisme van 1500 tot 2000. De grondgedachte is dat zich in de loop van die vijf eeuwen radicaal verschillende manieren hebben voorgedaan om de Duitse natie te kennen, beschrijven en ervaren. In dit boek wordt betoogd dat naties, net als tal van andere historische verschijnselen, noch tijdloze waarheden zijn, noch arbitraire historische verzinsels. Veeleer is het zo dat naties in verschillende periodes op verschillende manieren waar en werkelijk zijn. Eenvoudig gesteld komt het erop neer dat er nooit sprake is geweest van een concept van de Duitse natie dat de tijd oversteeft. Het enige wat er was, was een natie in haar tijd. Het Duitse nationalisme heeft aangehaakt bij die zich voortdurend wijzigende constellaties, maar is nooit de natie zelf geweest. Er was een Duitsland voor, tijdens en na het nationalisme.

Deze gedachte impliceert dat de voorstelling van de Duitse natie, en niet de ideologie van het Duitse nationalisme, het grote verhaal is met de langste geschiedenis. In chronologische termen komt het erop neer dat het Duitse nationalisme later is begonnen; het is door een extreem vernietigende fase gegaan; en zoals in dit boek wordt betoogd, kan er ook heel wel een eind aan komen. Het Duitse nationalisme neemt voor het eerst ondubbelzinnig vorm aan na de Franse Revolutie, en was een expliciet politieke ideologie die zichzelf en het land als één geheel zag, die aanvoerde dat trouw aan de natie voor iedere andere loyaliteit behoorde te gaan, en die de mannen een onuitgesproken, bijna contractuele verplichting oplegde om te offeren, te doden en te sterven voor het vaderland. In de twintigste eeuw, in zijn radicale vorm, bewerkstelligde het nationalisme nationale cohesie door middel van de vervolging, en zelfs uitsluiting van en moord op anderen.¹

Tegen een toonaangevende interpretatie van de geschiedenis in verdedigt dit boek de stelling dat Duitse nationalistinnen de Duitse natie hebben voortgebracht noch uitgevonden.² Wat ze wel hebben gedaan was de in-

houd ervan transformeren. Die transformatie deed zich pas laat in de tijdlijn van de natie voor. Uitgaande van ons beginpunt rond 1500 (toen Duitse humanisten Duitsland voor het eerst als natie definieerden, het als een tweedimensionale ruimte gingen beschouwen en ze een aanzienlijk aantal artefacten creëerden die het bestaan van Duitsland onder andere naties aantoonde) en ons eindpunt van het jaar 2000 (toen de geschiedenis, althans voorlopig, plaats begon te maken voor nog lopende zaken) maakte het nationalisme pas zijn opwachting in de tweede helft van de lange en veranderlijke geschiedenis van hoe Duitsers hun natie zagen en ervoeren. Het tijdperk van het nationalisme, zoals we de periode zullen noemen, die de eeuw omvatte tussen de laatste fase van de napoleontische oorlogen en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, werd enerzijds gekarakteriseerd door een sociale en culturele verdieping van de natie, en anderzijds door nationalisme als invloedrijk samenstel van politieke ideeën dat de natie definieerde. Toch, zoals we zullen zien, was het nationalisme zelfs in het Duitse rijk aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog wel een cruciale, maar in veel opzichten nog geen dominante ideologie. Nationalisme werd pas later de dominante ideologie van een periode die we dan ook het nationalistische tijdperk zullen noemen, een tijd waarin het nationalisme een moeilijk weerstaanbare, zij het uiteindelijk fundamenteel tekortschietende rechtvaardiging leverde voor de opoffering van levens die Duitsland in de Eerste Wereldoorlog van zijn ingezetenen had verlangd. In zijn radicale variant eiste het nationalisme in die periode de opoffering van volksdelen binnen de natie teneinde tot stand te brengen wat in onze ogen een dystopie van etnische homogeniteit is. In de Tweede Wereldoorlog draaide die dystopie uit op de vestiging van doodsruidtes als onlosmakelijke tegenhangers van het nationaalsocialistische idee van *Lebensraum*. Of bondiger geformuleerd: het draaide uit op genocide. Het Duitse nationalisme is in deze visie niet het duistere hoogtepunt van een lange en destructieve geschiedenis van Duitsland. Veeleer was het een cruciaal, uiteindelijk verwoestend, maar inmiddels ook wel degelijk historisch hoofdstuk in die geschiedenis.

Het tweede thema van dit boek betreft de balans tussen oorlog en vrede in de *'longue durée'* van het Duitse verleden. Hele boekenplanken zijn volgeschreven over de militaire geschiedenis van de Duitse natie. Toch is het zo dat Duitsers lange periodes hebben gekend dat ze hun land als in wezen vredelievend beschouwden, iets wat hun burens vaak hebben beaamd, soms zelfs in de vorm van een aanklacht. 'Krijgshaftigheid en vaderlandsliefde

bestaan nauwelijks voor de tegenwoordige Duitsers,' schreef een ontmoedigde Madame de Staël in 1810. Maar toen haar briljante boek *De l'Allemagne (Over Duitsland: een journalistieke reis, 1803-1808)* eindelijk verscheen, na de nederlaag van Napoleon in de Volkerenslag bij Leipzig van oktober 1813, leek haar voorstelling van zaken al niet meer in de pas te lopen met de gebeurtenissen, en het behoeft nauwelijks betoog dat een groot deel van de daaropvolgende geschiedenis van Duitsland werd overschaduwd door militarisme, militaire vernietiging en geweld. Vandaag de dag kennen we een heel ander Duitsland: een Duitsland dat zich bekommert om sociale stabiliteit en economische groei, en niet om militaire macht en uitbreiding van het eigen territorium; dat niet langer van zijn mannelijke onderdanen eist dat ze in het leger dienen; en waarin de dood, om de historicus Michael Howard aan te halen, 'geen deel meer uitmaakt van het sociaal contract'.³

Toch schrijft vrede niet louter blanco pagina's, zoals Hegel een keer over geluk zei. In zowel absolute als relatieve zin heeft vrede een even belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de Duitse natie als oorlog. Kijk maar eens naar de ijkmaat die politicologen hanteren om oorlogszuchtigheid te meten: de zogenaamde conflictcatalogus.⁴ Die brengt de grotere en kleinere conflicten uit de afgelopen vijf eeuwen in kaart en maakt een schatting van hun duur en dodelijkheid. Als je minimaal duizend doden als voorwaarde neemt om een conflict een oorlog te noemen, waarmee kleinere schermutselingen worden uitgefilterd, hebben de Duitse staten tussen 1500 en 1914 grofweg twee keer zoveel jaren van vrede gekend als van oorlog. De algehele dodelijkheid (zelfs indien afgezet tegen het geschatte inwonertal) bleef tientallen jaren achtereen laag in verscheidene periodes, zoals de tachtig jaar na de Boerenoorlog van 1525, de late achttiende eeuw (na de Zevenjarige Oorlog), en de bijna honderd jaar na het Congres van Wenen in 1815. Sceptici zullen er vast op wijzen dat Duitsland in 1871 één is geworden onder leiding van Pruisen, een krijgshaftige staat, iets wat de hele geschiedenis onvermijdelijk heeft getekend. Maar een dergelijke benadering maakt de bekende fout van de 'klein-Pruisische school', die de Duitse geschiedenis als een aanhangsel van de Pruisische geschiedenis beschouwde en vergat dat Pruisen, zoals recentelijk is aangetoond, decennialang een zwakkere en minder strijdlustige staat was dan vaak wordt aangenomen.⁵ De boodschap van de conflictcatalogus treedt nog nadrukkelijker op de voorgrond wanneer Duitsland wordt vergeleken met andere Europese naties. Dan blijkt bijvoorbeeld dat Groot-Brittannië en Frankrijk in de achttiende en negentiende eeuw de grote martiale staten waren; dat in Midden-Euro-

pa Oostenrijk een veel dreigender militaire macht was dan Pruisen; en dat de Duitse landen, waarvan vaak werd gedacht dat ze, zo midden in Europa, in een kwetsbare positie verkeerden, in feite meer jaren van vrede hebben genoten dan veel buurlanden.⁶

De derde grondgedachte van dit boek heeft te maken met realisme en tragiek. Het is wellicht de meest abstracte van de drie grondgedachten, maar het is er wel een die een conceptuele deur zou kunnen openen naar nieuwe manieren om na te denken over naties. Het is een thema dat is ontleend aan een onderzoekslijn die is ingeslagen door Erich Auerbach, een Duits-joodse literatuurwetenschapper die tussen 1942 en 1945, in ballingschap in Istanbul, een opmerkelijk boek schreef, *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature* (*Mimesis: de weergave van de werkelijkheid in de westerse literatuur*). In *Mimesis* betoogt Auerbach dat sociaalrealistische zienswijzen pas mogelijk zijn als de eeuwenoude, aristotelische scheiding van literaire stijlen, volgens welke alleen hooggeboren en adellijke mensen gepaste onderwerpen zijn voor een tragedie, wordt opgeheven en het alledaagse en de laaggeborene ook onderwerp kunnen worden van ‘serieuze, problematiserende en zelfs tragische uitbeelding’.⁷ De test van Auerbach – die bepaalt wanneer een onderwerp of groep in staat mag worden geacht een authentiek tragische uitbeelding te rechtvaardigen – kan, zoals in het hiernavolgende wordt betoogd, ook worden gezien als een proef om het al dan niet aanwezig zijn van compassie aan te tonen bij behandeling van de vraag wie tot een natie behoren en wie niet.

De test dwingt ons niet alleen om buiten het conventionele Duitse nationalistische narratief om te denken, en naar andere literaire en artistieke werken (soms uit de canon, soms ook niet) te kijken, maar ook om onze aandacht te richten op andere, vaak veel alledaagser culturele artefacten van het natie-zijn. Je zou, om een voorbeeld te noemen, het feit dat honderden naoorlogse Duitse gemeenschappen vernietigde of beschadigde synagogen hebben herdacht, kunnen interpreteren als aandacht voor een onmiskenbaar tragisch element in de eigen nabije omgeving, en als uiting van compassie jegens een groep die door de Duitsers is vervolgd.

Er moet wel worden opgemerkt, zoals Walter Benjamin ooit zei, dat de catastrofes van de twintigste eeuw slechts ‘een ruïne, een fragment’ hebben achtergelaten, die uiteindelijk niet meer dan een vluchtige blik in de afgrond mogelijk maken.⁸ Toch kunnen ruïnes en fragmenten ook als basis fungeren voor nieuwe groei. In wat volgt wordt de blik gericht op de mogelijkheden die het verleden heeft geschapen voor een daadwerkelijk nieuw

begrip van wat de Duitse natie is. Want de bewering dat de naoorlogse periode een 'breder gedragen afwijzing van het nationalisme laat zien' mag dan oprecht klinken, die afwijzing is nooit meer dan gedeeltelijk geweest zolang het lot van joden en talloze anderen slachtoffers van de genocide niet (zoals Auerbach gezegd zou hebben) met tragische ernst kon worden beschreven en geschilderd als onderdeel van de Duitse geschiedenis.⁹ Dit is geen stelling over een genre of over een specifieke literaire of artistieke vorm. Waar het hier om gaat is hoe een natie compassie toont.

II

In 1941, in een reeks lezingen die hij hield in een Duits krijgsgevangenenkamp bij Lübeck, vergeleek de grote Franse historicus Fernand Braudel de geschiedenis die grote tijdvakken overspande met 'een heel lange reis'.¹⁰ Voor een dergelijke reis, had hij daar maar zo aan kunnen toevoegen, is het handig om een kaart te hebben, zodat je althans een idee hebt wat je kunt verwachten, hoe ruig of zelfs onbegaanbaar het terrein zal zijn, en wat je er kunt aantreffen.

Dit boek bestaat uit vijf delen, en afgezien van het eerste begint ieder deel met een inleiding waarin wordt getracht te schetsen hoe de wereld in die tijd veranderde en welke thema's in het betreffende deel aan de orde komen. Het eerste deel, 'De natie voor het nationalisme', behandelt de ontdekking en eerste beschrijvingen van Duitsland en verhaalt van de veranderende voorstelling van Duitsland tot aan de Dertigjarige Oorlog, terwijl het tweede deel, 'De copernicaanse ommekeer', de grote verschuiving beschrijft in het begrip van wat een natie vormgeeft, en een analyse van die draai geeft in drie dimensies. Het behandelt de opkomst van modern patriottisme zoals territoriale staten dat te zien gaven, onderzoekt nieuwe vormen van nationale identiteit in een periode waarin het er alle schijn van had dat Duitsland zich zou ontwikkelen tot een geheel van afzonderlijke Duitssprekende vaderlanden, en bestudeert de kristallisatie van een ondubbelzinnig Duits nationalisme in de context van militaire vernedering.

Het derde deel heet 'Het tijdperk van het nationalisme', een term die is ontleend aan de beroemde en vaak aangehaalde vraag van Immanuel Kant die hij voor het eerst stelde in 1784, de vraag of we in een verlicht tijdperk leven – een gedachte die hij afwees, al wilde hij wel toegeven dat we in plaats daarvan 'in een tijd van verlichting leefden'.¹¹ 'Het tijdperk van het nationalisme' parafraseert en volgt de formulering van Kant en beslaat de jaren tussen 1815 en 1914. Er worden Duitsers in beschreven die de natie op

nieuwe manieren zien, vormgeven en uitbeelden, waarbij gevraagd wordt wat de Duitse natie is, aan wie zij toebehoort, waar haar grenzen lopen, wat haar symbolen betekenen en hoe de natie zich zou kunnen ontwikkelen. De hegemonie van het nationalisme in het genoemde tijdvak staat net zomin vast als die van de ‘verlichting’ in de tijd van Kant. Zoals historici die zich ermee bezighouden beseffen waren velen niet ontvankelijk voor de bekoring van het nationalisme, dat de natie net zozeer verdeelde als verenigde. Niettemin creëerde de Duitse staat, die in 1871 door de eenwording tot stand kwam, mogelijkheden, definieerde hij identiteiten en verspreidde hij overal in het landschap objecten die de natie als het ware een schijn van objectiviteit gaven. Oorlog was stellig belangrijk bij de vorming van de Duitse natie in die periode, maar daarbij mag niet onvermeld blijven dat in het grootste deel van dit tijdvak een opmerkelijke vrede heerste.

Deel iv, ‘Het nationalistische tijdperk’, gaat over de periode 1914-1945, waarin twee oorlogen hun slagschaduw over de vrede wierpen, het nationalisme de dominante ideologie werd en het radicale nationalisme aan de macht kwam, wat in 1933 gebeurde. In het Derde Rijk bracht die variant van het nationalisme nieuwe, destructieve vormen van inclusie en exclusie met zich mee en maakte van Duitsland uiteindelijk een genocidale natie. Deel v, ‘Na het nationalisme’, behandelt de poging, met name in de Bondsrepubliek, om een compassievol en empathisch realisme te cultiveren waar het gaat om wie erbij hoort en wie niet. De geschiedenis besluit met een epiloog, waarin de opkomst van een nieuw nationalisme in onze tijd in een bredere context wordt geplaatst.

Sommige dingen die lezers in de navolgende bladzijden aantreffen zullen niet bekend zijn. Andere delen van het boek behandelen een min of meer bekend verhaal. Voordat we de reis aanvaarden, om in de termen van Braudel te spreken, is het misschien nuttig om onze eigen *situ* in de herinnering te roepen. De globalisering ten spijt leven we in een wereld waarin precies op de kaart uitgetekende landen meer dan 95 procent van het bewoonde oppervlak van de aarde beslaan, en waar grofweg 97 procent van de wereldbevolking in het eigen geboorteland zal overlijden.¹² In 1500, als dit boek begint, was het land een lappendeken van poreuze rijkjes, onduidelijke dynastieke territoria en kleine stadstaatjes. Bijna driehonderd jaar later, halverwege ons verhaal, was dat nog steeds het geval. Politieke en etnische eenheden vielen zelden samen en nationaliteit was zo weinig in tel dat staten, als ze al aan statistiek deden, er geen aandacht aan besteedden. Sterker nog, twee van de beroemdste dichters die Duitsland heeft voortge-

bracht, Goethe en Schiller, konden nog gewoon vragen: ‘Duitsland? Maar waar ligt het?’ In een gezamenlijk geschreven distichon merkten ze zelf op: ‘Ik weet dat land niet te vinden.’¹³

Dit boek probeert hun vraag toch te beantwoorden. In zijn poging daartoe wordt bijzondere aandacht besteed aan beschrijvende geografie, reisverhalen, kaarten en andere soorten ruimtelijke aanduidingen, ja, wordt zelfs gebruikgemaakt van geografische informatiesystemen om te laten zien dat naties, in tegenstelling tot de bergen die in schilderijen uit de late Ming in de verte lijken te zweven, toch echt empirische en epistemologische grond hebben. Uiteindelijk wordt de vraag waar Duitsland ligt echter beantwoord door het in te bedden in zijn temporele context, en wordt Duitsland voortdurend gezien en beschreven als een natie in zijn tijd.